

Tomasz W. GRABOWSKI

DEMOGRAFICZNE ŹRÓDŁA KONFLIKTU NA KAUKAZIE PÓŁNOCNYM

Abstrakt

Konflikt na Kaukazie Północnym jest w wyraźny sposób warunkowany sytuacją demograficzną regionu. Naturalny ruch ludności i wzrost demograficzny w II połowie XX wieku był istotnym czynnikiem konfliktogennym w czasie wojen i konfliktów doby schyłku ZSRR oraz w latach 90. ubiegłego stulecia. Istotnym problemem są migracje i ich społeczno-ekonomiczne, a także psychologiczne skutki. Przemieszczenia z gór w doliny wywołuje walkę o ziemię i inne zasoby. Na konfliktach tych zyskują siły ekstremistyczne i fundamentalistyczne, które umiejętnie wykorzystują poczucie krzywdy u niektórych grup ludności. Podobne skutki ma migracja ze wsi do miast. Niepokojącym zjawiskiem z punktu widzenia interesów Moskwy jest zmiana struktury etnicznej Kaukazu Północnego. Świadczy ona o cywilizacyjno-kulturowym odwróceniu Rosji z tego obszaru oraz utrudnia bieżącą kontrolę sytuacji w regionie.

Słowa kluczowe: Kaukaz Północny, demografia, Federacja Rosyjska.

Kaukaz Północny jest najbardziej niestabilną częścią Federacji Rosyjskiej, a trwający tam konflikt analitycy International Crisis Group oceniają jako najbardziej krwawy w Europie¹. Jak podaje Wojciech Górecki z Ośrodka Studiów Wschodnich, w starciach między siłami bezpieczeństwa a zbrojnym podziemiem, jak również wskutek bezpośrednich ataków terrorystycznych, rocznie ginie tam 700-750 osób – co pozwala mówić o długotrwałej wojnie domowej².

Uzasadnione w tej sytuacji jest stawianie pytań o przyczyny i uwarunkowania tego konfliktu. Zwykle słusznie zwraca się uwagę na rolę, jaką na Kaukazie Północnym odgrywają radykalne ideologie i ruchy islamskie, na konflikty międzyetniczne oraz najróżniejsze patologie ekonomiczno-społeczne, które prowokują mieszkańców do walki z federalnymi i lokalnymi strukturami bezpieczeństwa. W niniejszym artykule podjęto próbę uchwycenia innego wymiaru konfliktu północnokaukaskiego, a mianowicie jego uwarunkowań demograficznych. Takie ujęcie wpisuje się w klasyczną, demograficzną teorię

¹ *The North Caucasus: The Challenges Of Integration (I), Ethnicity And Conflict*, Europe Report N°220 – 19 October 2012, s. I.

² W. Górecki, *Rosyjski Kaukaz bez zmian. Lokalna wojna na przedpolach olimpiady*, Prace OSW, Warszawa 2014, s. 5.

konfliktów zbrojnych. Już Platon wskazywał, iż źródła wojen należy szukać w „naturalnej wrogości plemion” oraz przeludnieniu państw. Thomas Malthus (1766-1834) upatrywał przyczyn wojen w braku symetrii pomiędzy nadmiernym przyrostem naturalnym, a ilością zasobów niezbędnych do zapewnienia odpowiedniego poziomu życia wzrastającej liczbie ludności. Na przeludnienie jako źródło wojen uwagę zwracał również twórca polemologii – Gaston Bouthoul (1896-1980)³.

Procesy demograficzne na Kaukazie Północnym mają znaczący wpływ na ogólną sytuację w regionie i dotyczy to nie tylko sfery społeczno-ekonomicznej, ale też dziedziny bezpieczeństwa. Można postawić tezę, iż wszystkie konflikty na Kaukazie Północnym ostatnich dekad mają pośrednie lub bezpośrednie podstawy w zachodzących w regionie procesach demograficznych. Problematyka ta zasadniczo zawiera się w czterech zagadnieniach: 1) naturalnego ruchu ludności (urodzenia, zgony i in.), 2) w migracjach 3) w urbanizacji i jej społecznych konsekwencjach, a także 4) w zmianie struktury narodowościowej regionu. Wszystkie te procesy zostaną niżej kolejno omówione.

Zakres geograficzny omawianych problemów to Kaukaz Północny w węższym niż tradycyjnie znaczeniu. Zasadniczo skupiono się na terenach obejmujących Północnokaukaski Okręg Federalny, stworzony w 2010 r. z siedmiu podmiotów Federacji Rosyjskiej: sześciu republik (Czeczenia, Dagestan, Inguszetia, Kabardyno-Bałkaria, Karaczajo-Czerkiesja, Osetia Północna-Alania,) oraz kraju stawropolskiego.

Naturalny ruch ludności

Naturalny wzrost demograficzny osiągnął w ostatnich dekadach na Północnym Kaukazie wysokie tempo (zob. tab. 1. oraz wykres 1.). Wywołało to silną konkurencję o „przestrzeń życiową”, miejsca pracy i inne zasoby.

Niezwykle cenna dla zrozumienia sytuacji ludnościowej na Kaukazie Północnym jest analiza cyklu demograficznego i teoria tzw. przejścia demograficznego. Jak pisze M. Okólski przejście demograficzne „polega na radykalnym, trwałym i nieodwracalnym spadku umieralności i rozrodności, na zastąpieniu reprodukcji ludzi, charakteryzującej się dużą intensywnością tych zjawisk, przez reprodukcję, której cechą jest ich niska intensywność”⁴.

W tradycyjnych społecznościach wzrost liczby ludności prowadził zazwyczaj do społecznych kataklizmów, a rozwijająca się ilościowo ludność nie odnajdywała zasobów wystarczających do zaspokojenia swoich potrzeb. Wskutek ostrej konkurencji o miejsca pracy spadały zarobki, a rozrost ludności wiejskiej prowadził do rozdrobnienia gospodarstw i gruntów uprawnych. Wśród elit nasilała się rywalizacja o stanowiska państwowe. Ogniskami niezadowolenia były szybko poszerzające się miasta, przepelnione młodymi (i sfrustrowanymi) ludźmi.

Niezwykle cenna dla zrozumienia sytuacji ludnościowej na Kaukazie Północnym jest analiza cyklu demograficznego i teoria tzw. przejścia

³ Ł. Smalec, *Konflikty zbrojne. Źródła, przyczyny, cele, preteksty*, Centrum Inicjatyw Międzynarodowych, [Internet:] <http://centruminicjatyw.org/pl/node/117> (05.02.2014).

⁴ M. Okólski, *Demografia zmiany społecznej*, Warszawa 2004, s. 126.

demograficznego. Jak pisze M. Okólski przejście demograficzne „polega na radykalnym, trwałym i nieodwracalnym spadku umieralności i rozrodczości, na zastąpieniu reprodukcji ludzi, charakteryzującej się dużą intensywnością tych zjawisk, przez reprodukcję, której cechą jest ich niska intensywność”⁵.

W tradycyjnych społecznościach wzrost liczby ludności prowadził zazwyczaj do społecznych kataklizmów, a rozwijająca się ilościowo ludność nie odnajdywała zasobów wystarczających do zaspokojenia swoich potrzeb. Wskutek ostrej konkurencji o miejsca pracy spadały zarobki, a rozrost ludności wiejskiej prowadził do rozdrobnienia gospodarstw i gruntów uprawnych. Wśród elit nasilała się rywalizacja o stanowiska państwowe. Ogniskami niezadowolenia były szybko poszerzające się miasta, przepełnione młodymi (i sfrustrowanymi) ludźmi.

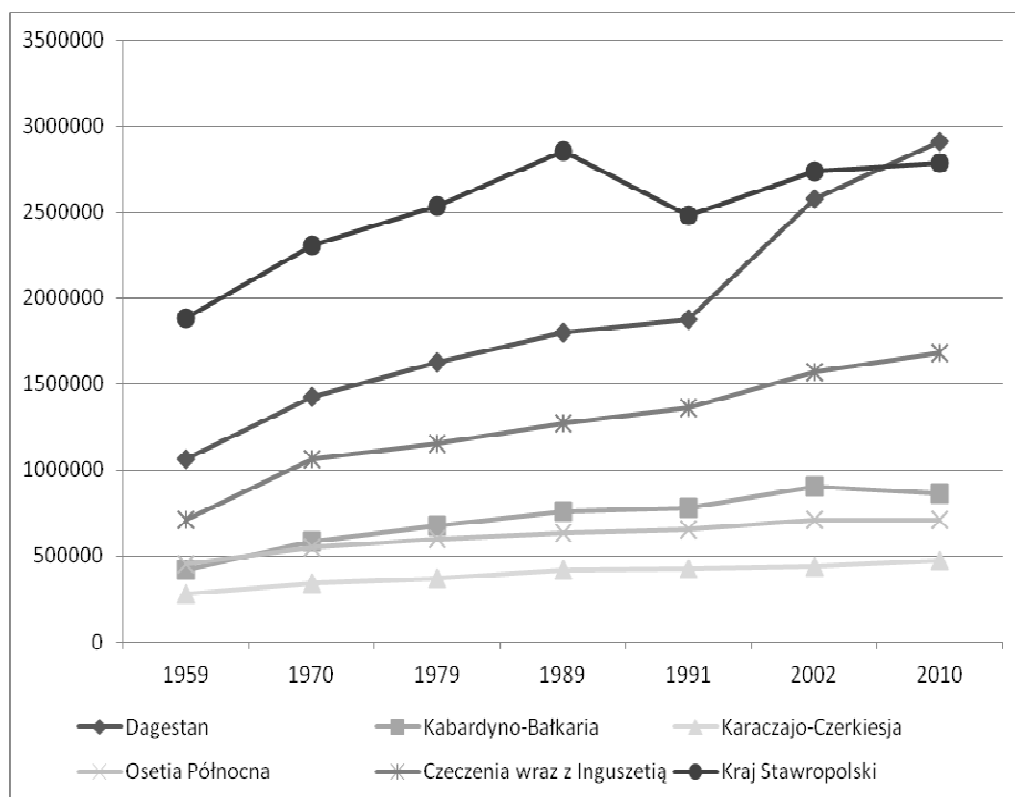
Tabela 1. Ludność Kaukazu Północnego w latach 1959-2013.

	1959	1970	1979	1989	2002	2010	2013
Dagestan	1 062 472	1 428 540	1 627 884	1 802 579	2 576 531	2 910 249	2 946 035
Kabardyno-Balkaria	420 115	588 203	674 605	759 586	901 494	859 939	858 946
Karaczajo-Czerkiesja	277 959	344 651	368 343	417 560	439 470	477 859	471 847
Osetia Północna	450 581	552 581	596 921	634 009	710 275	712 980	706 123
Czeczenia*	710 424	1 064 471	1 153 450	1 275 513	1 103 686	1 268 989	1 324 767
Inguszetia	-	-	-	-	467 294	412 529	442 255
Kraj Stawropolski	1 882 911	2 305 780	2 539 219	2 857 188	2 735 139	2 786 281	2 790 785
RAZEM							9 540 758
*Ludność Czeczenii do 1990 r. łącznie z ludnością Inguszetii							

Źródło: Opracowanie własne, na podst. powszechnych spisów ludności w ZSRR/Rosji i danych Federalnej Służby Statystyki Państwowej.

⁵ M. Okólski, *Demografia zmiany społecznej*, Warszawa 2004, s. 126.

Wykres 1. Ludność Kaukazu Północnego w latach 1959-2010.

Źródło: opracowanie własne.

W tradycyjnych społecznościach problem przeludnienia regulowany był poniekąd naturalnie. Ograniczone i niewystarczające zasoby prowadziły do zwiększenia umieralności. Wynikające z niezadowolenia społecznego bunty i wojny przynosiły straty ludzkie. W efekcie spadała dzietność, następował powrót do początkowej równowagi, powstawał impuls do rozpoczęcia nowego cyklu⁶.

Powołanie i udoskonalenie systemu opieki zdrowotnej, ulepszenie warunków higienicznych oraz ogólny wzrost poziomu życia sprawił, że wcześniej obserwowane naturalne mechanizmy powstrzymywania przyrostu ludności uległy marginalizacji. Co prawda zwykle wraz ze spadkiem umieralności – stopniowo, ale adekwatnie do nowych warunków – spada również dzietność. Jednak – jak podkreślają rosyjscy naukowcy w opracowaniu dotyczącym Kaukazu Północnego – „okres w historii każdego kraju, kiedy umieralność już się obniżyła, a dzietność

⁶ И. Стародубровская, Д. Соколов, *Истоки конфликтов на Северном Кавказе*, Москва 2013, s. 16.

jeszcze nie spadła, stwarza najgłębszy potencjał konfliktowy jaki tylko mogą wywołać czynniki demograficzne⁷. Mamy wówczas do czynienia z początkową fazą opisanego wyżej cyklu (wzrost konkurencji wskutek wzrostu liczby ludności) i brakiem – znanych z końcowej fazy – mechanizmów przywracania równowagi.

Na Kaukazie Północnym, na przestrzeni stosunkowo długiego czasu miała miejsce właśnie taka sytuacja. W latach 1940-1987 ludność całego ZSRR wzrosła o 40%. Przyrost na południu Rosji był natomiast istotnie wyższy niż ta średnia i wyniósł aż 57% (dane obejmują także obwód rostowski oraz kraje stawropolski i krasnodarski; wśród narodów górskich przyrost był z pewnością jeszcze większy). Spadkowi umieralności nie towarzyszył istotny spadek dzietności. Jednocześnie nie miał miejsca istotny wzrost ekonomiczny – nie pojawiły się więc nowe możliwości, nie wyprodukowano i nie stworzono zasobów, które mogłyby zaspokoić oczekiwania coraz liczniejszych społeczności i w ten sposób „zmiękczyć” demograficzny nacisk. Konkurencja co prawda nie obejmowała już, jak to miało miejsce we wcześniejszych okresach historycznych, dóbr niezbędnych do przetrwania, ale zasoby wyższego rzędu (własność, praca), jednak potencjał konfliktowy nie uległ zmianie. Sytuację dodatkowo zaostrzały znaczące ruchy ludności, związane przede wszystkim z urbanizacją.

Trzeba sobie zdawać sprawę, że wszystkie konflikty na Kaukazie Północnym w okresie od schyłku ZSRR do końca stulecia (z wojną w Czeczenii na czele), miały miejsce w sytuacji, gdy w dorosłość weszło pokolenie wyżu demograficznego z lat 60. i 70. XX wieku.

Tego rodzaju stan przejściowy (niska umieralność i wysoka dzietność jednocześnie) nigdy nie może jednak trwać długo i badacze zajmujący się demografią Kaukazu wskazują, iż już teraz współczynnik dzietności w większości republik północnokaukaskich, chociaż przewyższa ogólnorosyjską średnią, to zasadniczo nie przekracza wartości niezbędnej dla prostej zastępowalności pokoleń, czyli ok. 2,15 dziecka na kobietę w wieku rozrodczym, a w wielu miejscach spada (innymi słowy rozrodczość traci swą „intensywność”, co jest typowe dla okresu po przejściu demograficznym; zob. tab. 2.). Wyjątkiem jest Czeczenia, ale jest to republika nietypowa ze względu na istotne straty wojenne wśród ludności w ostatnich dekadach oraz małą wiarygodność pochodzących stamtąd danych.

Zachowując ostrożność w wyciąganiu wniosków z suchych danych statystycznych, można za rosyjskimi badaczami stwierdzić, iż Kaukaz Północny zbliża się do zakończenia wyraźnego procesu demograficznego i wraz ze zmianą pokoleniową czynnik wysokiego przyrostu naturalnego nie powinien odgrywać tak istotnej roli w prowokowaniu konfliktów, jak miało to miejsce dotychczas⁸.

Nie oznacza to jednak, że czynniki demograficzne zupełnie przestaną przysparzać regionowi zmartwień. Demografowie zauważają (trudne do wychwycenia w oficjalnych statystykach) wewnątrzregionalne zróżnicowanie w reprodukcji ludności. Może ono mieć miejsce na różnych poziomach: odmienna jest sytuacja demograficzna w rejonach miejskich i wiejskich (na wsi tradycyjnie rodzi

⁷ Ibidem, s. 16.

⁸ Ibidem, s. 22.

się więcej dzieci, zob. tab. 3.), inna dynamika reprodukcji charakteryzuje oddzielne grupy narodowościowe, poszczególne terytoria, a nawet w sąsiednie wsie.

Tabela 2. Współczynnik dzietności w republikach Kaukazu Północnego w latach 1991-2013.

	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2011	2013
Czeczenia	2,8	-	-	-	-	-	-	2,9	3,1	3,4	3,4	3,4
Inguszetia	-	-	2,7	2,3	2,4	2,2	1,7	1,5	1,8	2,0	2,9	1,9
Dagestan	2,9	2,5	2,4	2,1	1,9	1,9	1,8	1,7	1,8	2,0	2,0	2,0
Płn. Osetia-Alania	2,1	1,7	1,8	1,5	1,4	1,4	1,5	1,5	1,8	1,8	1,9	1,9
Karacz.-Czerkiesja	2,2	1,7	1,7	1,5	1,3	1,4	1,5	1,5	1,7	1,7	1,5	1,8
Kabardyno-Balkaria	2,4	1,9	1,7	1,5	1,3	1,2	1,2	1,1	1,4	1,5	1,7	1,5
Kraj Stawropolski	2,0	1,6	1,5	1,3	1,2	1,2	1,3	1,2	1,3	1,4	1,4	1,4
Rosja	1,7	1,4	1,3	1,2	1,1	1,2	1,3	1,3	1,4	1,5	1,6	1,5

Źródło: Стародубровская И. В., Соколов Д. В. *Истоки конфликтов...*, op. cit., s. 19. Dane za lata 2011 i 2013 (za 2013 – orientacyjne) za: Федеральная Служба Государственной Статистики, Internet: <http://www.gks.ru/> (27.02.2014).

Zróźnicowanie stadiów demograficznej reprodukcji odgrywa niemałą rolę w prowokowaniu konfliktów. Można wydzielić dwa aspekty tego problemu:

- Zachowanie wysokiego tempa reprodukcji ludności „konserwuje” związane z tym zjawiskiem czynniki konfliktogenne, szczególnie wśród grup zwartych etnicznie i jednolitych religijnie. Oznacza to, że wzmożenie konkurencji o „przestrzeń życiową” i zasoby będzie prowokować te społeczności do terytorialnej i ekonomicznej ekspansji.
- Odmienne stadia cyklu demograficznego odbijają się na systemie wartości wspólnot. Na wczesnych stadiach procesu demograficznego za bardziej cenne uważa się życie matki. Im dalej, tym większe znaczenie przywiązuje się do życia dzieci. Tak więc społeczności, które już dokonały demograficznego

przejścia są coraz mniej gotowe na utratę młodych ludzi w starciach zbrojnych. Z kolei stanowisko „jeszcze zdążymy narodzić”, zachowujące się wśród wspólnot z dużą ilością dzieci w rodzinie, w dużym stopniu warunkuje ich bardziej agresywne zachowanie⁹.

Podsumowując należy stwierdzić, iż konfliktogenny potencjał naturalnego ruchu ludności na Kaukazie Północnym generalnie spada. Faza najwyższego wzrostu demograficznego należy już do przeszłości i mamy już do czynienia (z wyjątkami – jak Czeczenia) z sytuacją typową dla okresu po przejściu demograficznym (spadek umieralności, stosunkowo niska intensywność urodzeń). Niemniej, pewne zagrożenia mogą pochodzić od niektórych społeczności znajdujących się na wcześniejszych fazach cyklu i zachowujących wyższą intensywność urodzeń. To wewnętrzne zróżnicowanie rozładowywane jest głównie przez migracje, które stwarzają kolejne zagrożenia.

Tabela 3. Współczynnik dzietności w rejonach wiejskich republik Północnego Kaukazu w latach 1991-2009.

	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
Czeczenia	3,3	-	-	-	-	-	-	2,3	2,9	3,4
Inguszetia	-	-	3,0	2,4	2,6	2,2	1,7	1,5	1,7	2,0
Dagestan	3,4	3,0	2,9	2,6	2,3	2,1	2,2	2,1	2,2	2,3
Pln. Osetia-Alania	2,0	1,8	2,0	1,8	1,5	1,5	1,5	1,3	1,9	2,0
Karaczajo-Czerkiesja	2,5	2,0	2,1	1,7	1,5	1,5	1,6	1,6	2,0	2,0
Kabardyno-Balkaria	3,1	2,5	2,2	2,0	1,7	1,5	1,5	1,4	1,9	1,8
Kraj Stawropolski	2,5	1,9	1,9	1,6	1,4	1,4	1,5	1,4	1,6	1,7
Rosja	2,4	1,9	1,8	1,6	1,5	1,6	1,7	1,6	1,8	1,9

Źródło: Стародубровская И. В., Соколов Д. В. *Истоки конфликтов...*, op. cit., s. 20.

Migracje

Innym poważnym wyzwaniem dla bezpieczeństwa Kaukazu Północnego, a także całej Federacji Rosyjskiej są migracje. Jest to zresztą we współczesnym świecie problem powszechny, związany z procesami globalizacyjnymi i przysparzający podobnych problemów wielu państwom¹⁰.

Nad wszystkimi ruchami ludności na Kaukazie zaciążyły wydarzenia historyczne: wielkie deportacje w czasach stalinowskich oraz wymuszone migracje

⁹ Ibidem, s. 23-24.

¹⁰ Zob. P. Koryś, M. Okólski, *Czas globalnych migracji*, OBM [Ośrodek Badań nad Migracjami] Working Papers, 55/2004.

wywołane wojnami w Czeczenii, Inguszetii i Osetii Północnej na przełomie XX i XXI w.

W wyniku zbrodniczej decyzji władz ZSRR z Północnego Kaukazu w latach 1944-1952 wypędzono setki tysięcy ludzi: m. in. Czeczenów (412,5 tys.), Inguszy (96,3 tys.), Karaczajów (71,9), Bałkarów (39,4 tys.)¹¹, a deportacjom towarzyszyły makabryczne zbrodnie: mieszkańców topiono w jeziorach, palono w stodółach i zakopywano żywcem. W barbarzyński sposób niszczone bezcenne zabytki kultury materialnej; palono pomniki kultury umysłowej (rękopisy, arabskojęzyczne traktaty filozoficzne), burzono cmentarze i rabowano mienie¹². I mimo, iż później przez szereg dekad Moskwa próbowała rozwiązać nabrzmiałe z powodu tych zbrodni problemy (np. w 1991 r. Rada Najwyższa RSFSR przyjęła ustawę „O rehabilitacji represjonowanych narodów”), to pamięć historyczna i poczucie wyrządzonej krzywdy przetrwała w bardzo silnej formie do naszych czasów. Była to zdaniem analityków jedna z głównych przyczyn tak gwałtownego rozwoju wypadków w Czeczenii w latach 90. XX wieku. Cały szereg konsekwencji związanych z decyzjami Stalina do dziś odbija się na polityce wewnętrznej Rosji i oczekuje na rozwiązanie¹³.

Wielka fala migracji miała miejsce w okresie upadku sowieckiego imperium. Ocenia się, że od 1989 r. do pierwszej dekady XXI w. na obszarze byłego ZSRR przemieściło się ponad 9 mln ludzi. Wynikało to z faktu, że ok. 54-65 mln mieszkańców ZSRR żyło poza miejscami swojego etnicznego pochodzenia (część przemieściła się dobrowolnie, część zmieniła miejsce zamieszkania wskutek sowieckiej polityki narodowościowej). Równoległe do procesu rozpadu ZSRR nasilały się ruchy nacjonalistyczne, ludność słowiańska w szeregu republik spadła do rangi obywateli drugiej kategorii, z kolei deportowane narodowości pragnęły powrotu do swojej etnicznej ojczyzny. Dochodziły do tego czynniki ekonomiczne (poszukiwanie pracy i lepszych warunków życia) oraz ucieczka ze stref skażonych ekologicznie (Czarnobyl, Jezioro Aralskie, rejony prób jądrowych w Kazachstanie i in.)¹⁴.

Kolejną przyczyną ruchów ludności były wojny. Na Północnym Kaukazie były to: konflikt osetyjsko-inguski i wojna w Czeczenii (1992-1993). Praktycznie cała inguska ludność Północnej Osetii-Alanii i mniej liczna osetyjska ludność Inguszetii zmuszona została do opuszczenia na długie lata swoich domostw. Z kolei w czasie konfliktu w Czeczenii z regionu wyjechało około 250 tys. ludzi. Tylko według oficjalnych rosyjskich danych, w latach 2000-2001 liczba ludności republiki czeczeńskiej i przylegających do niej obszarów, która zmuszona została do

¹¹ Д. Эдиев, *Демографические потери депортированных народов СССР*, Ставрополь 2003, [dostęp online:] <http://www.polit.ru/article/2004/02/27/demoscope147/> (27.02.2014).

¹² S. Ciesielski, *Rosja – Czeczenia. Dwa stulecia konfliktu*, Wrocław 2003, [dostęp online:] <http://www.sciesielski.republika.pl/czeczenia/deport.html> (27.02.2014).

¹³ М. Арутюнов, *Отдаленные последствия принудительных миграций на примере народов Северного Кавказа*, [Internet:] http://migrocenter.ru/publ/konfer/kavkaz/m_kavkaz03.php (14.01.2014); por. *The North Caucasus: The Challenges...*, op. cit.

¹⁴ M. Ząbek, *Migracje na Kaukazie Północnym i Południowym*, [w:] *Dylematy kaukaskie*, pod red. M. Ząbka, Warszawa 2010, s. 147-148.

przemieszczeni wynosiła ponad 400 tys., a w roku 2002 – 368,4 tys. Sytuacja tych wewnętrznych uchodźców w znacznej mierze nie uległa normalizacji do dziś¹⁵.

Współcześnie, tj. po zakończeniu drugiej wojny czeczeńskiej dominują migracje ekonomiczne. Pozostawiając chwilowo na boku ich najbardziej kontrowersyjny, etniczny wymiar, wymienić należy za rosyjskimi badaczami ich trzy dominujące formy:

- Migracje z gór na równinę
- Migracje ze wsi do miast
- Migracje z republik Północnego Kaukazu do innych regionów Federacji Rosyjskiej¹⁶.

Konfliktowy potencjał współczesnych migracji z gór na równinę przejawia się głównie tym, że w nowych warunkach, o te same zasoby (przede wszystkim: ziemię) zaczynają konkurować dwie grupy ludności: „rodzima” i „przyjezdna”. Przemieszczenia ludności z gór na równinę rozpoczęły się jeszcze w XVIII wieku. Na przykład w Osetii Północnej w latach 20. XX wieku górną część kraju zamieszkiwało już tylko 14% ludności. Z kolei w Dagestanie, gdzie góry zajmują aż 56% powierzchni kraju, proces ten rozpoczął się zdecydowanie później. W latach 20. XX wieku górale stanowili tylko 2% ludności na równinnej części kraju. Jednak pół wieku sowieckich porządków, w tym planowych przesiedleń, sprawiło, że – według przybliżonych ocen – do 20% całej ludności Dagestanu zmieniło swoje miejsce zamieszkania z warunków górskich na równinne. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych planowe przemieszczenia ludności ustały, gdyż na „równinie” zaczęło brakować miejsc pracy. Rozpoczęły się za to migracje dobrowolne, w głównej mierze młodych ludzi z górskich prowincji do miast. Proces ten utrzymał się w okresie posowieckim. Skalę zjawiska unaoczniła analiza etnicznego składu ludności w poszczególnych regionach administracyjnych Dagestanu. I tak, Awarowie (najlicniejszy górski naród Dagestanu) około roku 1980 stanowili 66% mieszkańców rejonu kiziljurskiego i 33% rejonu chasawjurskiego. Do roku 2000 ich obecność w obu regionach wzrosła odpowiednio do 80% i 38% ludności¹⁷.

Jak wspomniano, głównym przedmiotem konfliktu między miejscowymi a przybyszami była ziemia. Ludność rdzenna z zazdrością patrzyła na ułatwione warunki, jakie przesiedleńcom stwarzało państwo. Często otrzymywali oni większe udziały ziemi i przez długie lata korzystali z ulg podatkowych. Dodatkowe zadrażnienia wywoływała wyrachowana inżynieria społeczna kierownictwa ZSRR. Na przykład Awarów przesiedlano w miejsca zamieszkałe wcześniej przez Kumyków, tych z kolei kierowano na ziemie „zwolnione” przez deportowanych Czeczenów.

W okresie postsowieckim państwo rosyjskie w kwestii migracji z terenów górskich na równinne prowadzi dwutorową politykę. Z jednej strony próbuje

¹⁵ Ж. Зайончковская, Н. Мкртчян, Е. Тюрюканова. *Россия перед вызовами иммиграции*, [в:] *Постсоветские трансформации: отражение в миграциях*, под ред. Ж.А. Зайончковской, Г.С. Витковской, Москва 2009, s. 19.

¹⁶ Стародубровская И. В., Соколов Д. В. *Истоки конфликтов...*, s. 25.

¹⁷ Ibidem, s. 25-26.

wpłynąć na umocnienie górali w miejscach ich pierwotnego zamieszkania, udoskonalając w tych rejonach infrastrukturę (np. program „Góry” w Dagestanie), nie przynosi to jednak widocznych efektów. Z drugiej strony, władza *de facto* wspiera proces przesiedlenia poprzez administracyjne utrzymywanie tzw. stref transhumancji¹⁸, czyli sezonowego wypasu trzód (ros. *земли отгонного животноводства*). Ich status określa specjalne prawo¹⁹, ale w praktyce państwo nie kontroluje, czy ziemie te są wykorzystywane zgodnie z ustalonym przeznaczeniem. Istnieje silna tendencja do legalizacji wyrastających tu nielegalnie miejscowości oraz prawnego równouprawnienia ich mieszkańców z ludnością „rdzenną”²⁰.

Strefy transhumancji funkcjonują w 17 rejonach Dagestanu. W rejonach babajurtowskim i kumtorkalińskim zajmują prawie 70% terytorium, a w rejonie nogajskim – 63%. Właśnie w tych obszarach potencjał konfliktowy jest najwyższy. Według szacunków funkcjonuje tam około 200 niezarejestrowanych jednostek osadniczych²¹. Państwo nie kontroluje wykorzystania tych ziem. Wobec obniżenia pogłowia trzód, tereny te są wykorzystywane do uprawy rolnej oraz całorocznej hodowli bydła. Następuje faktyczne zawłaszczenie przez dagestańską elitę gruntów przeznaczonych kiedyś do wypasu bydła. Nowa klasa posiadaczy albo prowadzi tu gospodarkę rabunkową, albo też nie potrafi wykorzystać potencjału jaki posiada ta ziemia²². Wielu nowym osadom brakuje miejsca na rozbudowę oraz terenów potrzebnych do wypasu bydła. Tego rodzaju problemy i napięcia są już stałym elementem krajobrazu społecznego Dagestanu i co pewien czas dochodzi na tym tle do aktów przemocy²³. Również w innych republikach północnokaukaskich kwestia ta wymaga zdecydowanego i jednoznacznego uregulowania²⁴.

Migracja z Kaukazu Północnego poza region również niesie za sobą istotne zagrożenia. Podobnie jak przesiedlenia z gór na równinę osiągnęła ona duże rozmiary w okresie sowieckim i od tego czasu stała się trwałym zjawiskiem w życiu społecznym kraju. W latach 70.-80. XX wieku ludność kaukaska pracowała w wielkich zakładach państwowych, kołchozach i sowchozach oraz w budownictwie. Wówczas również utarła się praktyka zmianowych wyjazdów do pracy w syberyjskim sektorze naftowo-gazowym.

¹⁸ Transhumancja (fr. *transhumance*) – rolnicza forma pasterstwa, polegająca na przepędzaniu trzód ustalonymi szlakami z pastwisk górskich na nizinne i z powrotem lub na wędrownkach całej ludności wraz z trzodami. Za: *Słownik Wyrazów Obcych*, pod red. I. Kamińskiej-Szmaj., Wydawnictwo Europa, 2001.

¹⁹ *Закон РД от 09.10.1996 "О статусе земель отгонного животноводства в Республике Дагестан"*, [Internet:] <https://www.kavkaz-uzel.ru/articles/12677/> (07.01.2014).

²⁰ Стародубровская И., Соколов Д., *Истоки конфликтов...*, op. cit., s. 28.

²¹ Ibidem.

²² Związane z tym problemy budzą liczne kontrowersje w Dagestanie, zob. np. Кадиев Р., *Земли отгонного животноводства: как их использовать? (Как в Дагестане нарушается Земельный кодекс РФ)*, "Ёлдаш/Времена", 07-10-2011, [Internet:] <http://kumukia.ru/article-66.html> (27.02.2014).

²³ И. Стародубровская, Д. Соколов, *Истоки конфликтов...*, op. cit., s. 28.

²⁴ Np. w Kabardyno-Bałkarii, zob. *К 2014 году в КБР завершится инвентаризация земель отгонного животноводства*, Strona internetowa Prezydenta Republiki Kabardyno-Bałkarskiej, [Internet:] <http://www.president-kbr.ru/en/kbr/news/agriculture/8469--2014-.html> (07.01.2014).

Rozpad Związku Sowieckiego spotęgował ten proces i w latach 90. w głąb Rosji ruszył jeszcze większy potok migrantów. Demografowie zwracają przy tym uwagę, że oficjalne statystyki są w tej kwestii zupełnie niemiarodajne – liczba niezarejestrowanych migrantów jest znacznie wyższa od tych ujętych w statystykach. Ludzie po 1991 r. uciekali od kłopotów finansowych, etnicznych i religijnych prześladowań, fizycznych zagrożeń oraz otwartych konfliktów zbrojnych. Ten rodzaj migracji obejmował wszystkie grupy etniczne: z Północnego Kaukazu wyjeżdżali zarówno Rosjanie, jak i narodowości autochtoniczne²⁵. W przypadku rdzennej ludności Kaukazu Północnego dominowały trzy podstawowe kierunki migracji:

- duże rosyjskie miasta (przede wszystkim: Moskwa i Sankt-Petersburg);
- terytoria północne, na których funkcjonuje przemysł wydobywczy ropy i gazu;
- południowe, rolnicze tereny Rosji wzdłuż granic z republikami narodowymi.

Tego rodzaju przemieszczenia odbijają się na kwestiach bezpieczeństwa w dwojaki sposób. Z jednej strony obniżają potencjał konfliktowy na samym Kaukazie, gdyż niwelują demograficzne „ciśnienie” wewnątrz regionu. Z drugiej strony są przyczyną nowych konfliktów w innych częściach Federacji Rosyjskiej, gdzie kaukascy migranci wpadają w nowe dla siebie środowisko instytucjonalne i czują się wyzwoleni od norm zachowania typowych dla tradycyjnych społeczności. Dochodzi do tego ostra konkurencja o miejsca pracy. Rywalizacja o stanowiska pracy w Moskwie czy Petersburgu wygląda inaczej niż w rodzimych republikach: często jest jawnie niesprawiedliwa i dyskryminująca, nieraz oparta też na mechanizmach korupcyjnych. Blokuje to awans społeczny przybyszów z Kaukazu i wzmacnia ich frustrację²⁶.

Ta sytuacja uległa dalszemu pogorszeniu wskutek kryzysu ekonomicznego. Wywołał on wzrost nastrojów antykaukaskich wśród Rosjan, co przejawia się w powtarzających się zamieszkach na tym tle, głównie w Moskwie i Petersburgu²⁷. Migrantom z Kaukazu jest coraz trudniej zasymilować się z ludnością rosyjską, wracają więc oni do republik narodowych. Decydują się na to głównie z przyczyn ekonomicznych, ale nierzadko w obawie o własne bezpieczeństwo. Jak podkreślają rosyjscy socjologowie, niemożność realizacji obranej strategii życiowej oraz osiągnięcia społecznego awansu (porównywalnego do tego, jaki osiągają przedstawiciele innych nacji w ogólnorosyjskim społeczeństwie) jest silnym czynnikiem prowokującym konflikty na samym Kaukazie. Ludzie zmuszeni do powrotu przenoszą swoje niezadowolenie – a więc i potencjał konfliktowy – z powrotem na Kaukaz²⁸.

²⁵ И. Стародубровская, Д. Соколов, *Истоки конфликтов...*, op. cit., s. 29.

²⁶ Ibidem, s. 29-30.

²⁷ K. Jarzyńska, *Zamieszki na tle etnicznym w Moskwie*, Analizy OSW, [Internet:] <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-10-16/zamieszki-na-tle-etnicznym-w-moskwie> (27.02.2014).

²⁸ Dokładnym potwierdzeniem modelu: „migracja do metropolii – niepowodzenie życiowe – powrót na Kaukaz – wstąpienie w szeregi islamistów” był np. zyciorys Naidy Asijałowej, terrorystki samobójczyni, która wysadziła się 21 października 2013 r. w autobusie w Wołgogradzie.

Głośne konflikty z Moskwy czy Petersburga oddziałują więc pośrednio na kaukaskie republik narodowe. Ograniczenie migracji w ramach Federacji Rosyjskiej likwiduje mechanizm, który dotąd pozwalał zneutralizować negatywne konsekwencje wyżu demograficznego. Zaostrza to konkurencję na rynku pracy republik Kaukazu Północnego i bez wątpienia tworzy warunki dla nowych konfliktów społecznych. „Tym sposobem, antykaukaska histeria poza regionem może rykoszetem istotnie pogorszyć sytuację w samym regionie” – podsumowują rosyjscy socjologowie²⁹.

Innym zjawiskiem społecznym mającym bezpośrednie przełożenie na kwestie bezpieczeństwa są migracje ze wsi do miast. Jest to konsekwencja urbanizacji, szczególnie dynamicznej w czasach sowieckich. Dla przykładu w Dagestanie w roku 1926 miasta zamieszkiwało tylko 11,4% ludności. U schyłku ZSRR ten wskaźnik wynosił już ok. 40%³⁰. Do dziś w regionie rozwinęło się w regionie dziesięć miast powyżej 100 tys. mieszkańców (zob. tab. 4). Mimo to, udział mieszkańców miast w populacji jest zdecydowanie niższy niż ogólnorosyjska średnia (zob. tab. 5.)

Tabela 4. Miasta powyżej 100 tysięcy mieszkańców w Północnokaukaskim Okręgu Federalnym (dane na 2013 r.).

Machaczkała	576 194	Kisłowodsk	129 355
Stawropol	412 116	Czekiesk	126 206
Władykaukaz	308 285	Derbent	119 813
Grozny	277 414	Niewinnomyssk	117 663
Nalczyk	239 098	Nazrań	102 471
Piatigorsk	145 427	Jessentuki	102 269
Chasawjurt	133 858	Kaspijsk	103 181

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Численность населения Российской Федерации по муниципальным образованиям на 1 января 2013 года*, Федеральная служба государственной статистики Росстат, Москва 2013.

Tabela 5. Udział mieszkańców miast w populacji republik Kaukazu Północnego i Rosji (w procentach).

	1989	1995	1998	2001	2003	2005	2007	2009	2013
Rosja	73,4	73,0	73,2	73,3	73,4	72,9	73,1	73,9	74,0
Dagestan	43,2	43,4	41,0	42,6	42,8	42,7	42,5	42,4	45,1
Inguszetia	41,3	41,8	41,6	42,6	42,5	42,7	42,9	43,1	39,9
Kabardyno-Balkaria	61,1	57,2	57,3	56,6	58,8	58,5	58,5	56,0	54,15
Karaczajo-Czerkiesja	48,6	45,7	44,3	43,9	44,1	44,1	43,7	43,4	42,88
Pln. Osetia-Alania	68,6	69,0	68,6	65,7	65,4	64,7	64,3	64,4	63,93
Czczenia	41,3	38,6	32,8	33,8	33,7	34,3	35,1	36,4	34,81

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Стародубровская И. В. и др., *Северный Кавказ, Модернизационный вызов*, Москва 2011, s. 266; *Оценка численности постоянного населения РФ на 1 января 2013 г.*, Федеральная служба государственной статистики Росстат, [Internet:] http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/prPopul.xls (27.02.2014).

²⁹ И. Стародубровская, Д. Соколов, *Истоки конфликтов...*, op. cit., s. 31.

³⁰ Ibidem, s. 32.

W okresie poradzieckim procesy urbanizacji uległy dynamicznym przekształceniom. Wśród najbardziej charakterystycznych zjawisk społecznych socjologowie wymieniają:

- istotny odływ z miast ludności rosyjskiej, a także wykształconej wcześniej elity kaukaskiej, zastąpienie ich „nowymi *kavkazcami*”, często z przeszłością kryminalną;
- masowe otrzymanie wyższego wykształcenia przez przybyszy z obszarów wiejskich oraz pozostanie istotnej ich części w miastach na stałe;
- przyływ mieszkańców wsi do miast w celu znalezienia pracy;
- zakupy przez ludność wiejską nieruchomości w mieście w celu inwestycji oszczędności, prestiżu, a także stworzenia bazy do dalszych migracji;
- dynamiczny rozwój obszarów podmiejskich i formowanie się aglomeracji miejskich³¹.

Niestety następująca w okresie posowieckim degradacja działań gospodarki wymagających wyższych kwalifikacji i odływ z miast starej elity sprawiły, że tradycyjne zalety środowiska miejskiego (indywidualizm, konkurencja, różnorodność relacji społecznych, możliwość awansu społecznego odpowiednio do posiadanych talentów) – na Północnym Kaukazie uległy jeszcze większej deprecjacji niż w pozostałych regionach Rosji. Studenci z kaukaskich miast w badaniach ankietowych jako najbardziej skuteczne sposoby znalezienia pracy wskazują łapówki i „znajomości”. Dość masowe zdobywanie wyższego wykształcenia (często niezbyt pogłębionego i nie odpowiadającego wymaganiom pracodawców) rodzi u młodych ludzi zawyżone oczekiwania, które nigdy nie zostaną spełnione. To właśnie rozdźwięk między oczekiwaniami a rzeczywistością wywołuje poczucie zawodu i stwarza potencjał dla konfliktów. Jak zauważają rosyjscy socjologowie, w tych warunkach młodzi ludzie często są zmuszeni albo do powrotu na wieś, gdzie zdobyte wykształcenie okazuje się zupełnie niepotrzebne, albo do wyjazdu poza granice republik, gdzie również czeka ich rozczarowanie i nowe konflikty³².

Pobyty w miastach zasadniczo zmienia młodych ludzi z prowincji. Zerwanie tradycyjnych stosunków społecznych w związku z przeprowadzką do miasta rodzi syndrom miejskich migrantów pierwszego pokolenia. Jednostka zostaje wówczas oderwana od swoich społecznych korzeni na wsi, a nie potrafi jeszcze zintegrować się z kulturą miejską. Często skutkuje to marginalizacją migrantów i ich społeczną dezadaptacją. Towarzyszy temu anomia norm i wartości, gdyż w nowych warunkach przestają obowiązywać tradycyjne formy regulacji zachowań. Z tego powodu migranci pierwszego pokolenia stanowią podstawową bazę dla radykalnych i ekstremistycznych ruchów wykorzystujących przemoc jako środek do rozwiązywania problemów społecznych³³. Jeszcze jedno źródło konfliktów stwarzają rozwijające się aglomeracje i towarzyszące im spory o własność i

³¹ Ibidem, s. 32.

³² И. Стародубровская, Соколов Д., *Истоки конфликтов...*, op. cit., s. 34. Szerzej na temat problemów i postaw młodzieży na Północnym Kaukazie zob. И. Стародубровская и др., *Северный Кавказ. Модернизационный вызов*, Москва 2011, s. 267-299.

³³ И. Стародубровская, Д. Соколов, *Истоки конфликтов...*, op. cit., s. 38-39.

kierunki rozwoju między władzami a ludnością. W nowych warunkach tradycyjne formy samorządności ulegają delegitymizacji i jedną z podstawowych form obrony własnych interesów staje przemoc.

Podsumowując, wymienić należy następujące, konfliktogenne zjawiska związane z urbanizacją i migracją ze wsi do miast:

- ograniczenie awansu społecznego i niemożność legalnego znalezienia pracy odpowiadającej kwalifikacjom i talentom;
- rozdzwięk pomiędzy społecznymi oczekiwaniami absolwentów wyższych uczelni a ich rzeczywistym poziomem kwalifikacji i ofertami na rynku pracy;
- syndrom migrantów pierwszego pokolenia;
- konflikt interesów i spór o zasoby między władzą a społecznościami lokalnymi w powstających aglomeracjach.

Rosyjscy analitycy są sceptyczni co do możliwości rozwiązania tych problemów w najbliższej przyszłości. Ograniczeniu negatywnych tendencji mógłby służyć spadek wzrostu demograficznego w obszarach wiejskich, ale jak wyżej wspomniano, wieś znajduje się na wcześniejszej fazie cyklu demograficznego i na ten etap przyjdzie jeszcze poczekać. Poza tym dążenie do zdobycia wyższego wykształcenia jest już właściwie powszechne i władza nie może w tej kwestii stawiać ludności barier. Sprawdzić się mogą jedynie rozwiązania kompleksowe uzdrawiające system edukacji i gospodarkę, tak aby otworzyć młodym ludziom możliwość uczciwego awansu społecznego i realizacji własnych scenariuszy życiowych.

Zmiany struktury etnicznej

Wszystkie przemiany na obszarze poradzieckim zapoczątkowane w czasach schyłku i upadku ZSRR, zachodziły w warunkach silnej mobilizacji etnicznej i polityzacji etniczności. Procesy te przechodziły często w otwarty konflikt między poszczególnymi grupami narodowościowymi³⁴. Nic więc dziwnego, że zmiany ludnościowe zachodzące na wielonarodowościowym (zob. tab. 6.) Kaukazie Północnym budzą silne kontrowersje w ogólnorosyjskiej debacie publicznej i są przedmiotem licznych dyskusji. Nie brak głosów, iż tego typu ruchy, zmieniające strukturę etniczną regionów i kraju, stanowią poważne zagrożenie dla rosyjskiej państwowości³⁵.

Tabela 6. Narodowości Północnokaukaskiego Okręgu Federalnego w roku 2010.

Lp.		Liczba ludności	%	Lp.		Liczba ludności	%
1.	Rosjanie	2 854 040	30,26 %	15.	Bałkarzy	110 215	1,17 %
2.	Czeczeni	1 335 857	14,17 %	16.	Nogajowie	82 026	0,87 %
3.	Awarowie	865 348	9,18 %	17.	Czerkiesi	61 409	0,65 %
4.	Dargijczycy	541 552	5,74 %	18.	Ukraińcy	42 431	0,45 %

³⁴ Szczegółowo na ten temat zob. A. Wierzbicki, *Rosja. Etniczność i polityka*, Warszawa 2011; *The North Caucasus: The Challenges of Integration...*, op. cit., s. 3.

³⁵ С. Передерий, А. Мозговой, *Этническая миграция на Северном Кавказе: угрозы российской государственности*, „Россия и Мусульманский Мир”, 2/2010, s. 53-57.

5.	Kabardyjczycy	502 817	5,33 %	19.	Abazyjni	41 037	0,44 %
6.	Osetyjczycy	481 492	5,11 %	20.	Grecy	37 096	0,39 %
7.	Kumycy	466 769	4,95 %	21.	Cyganie	36 465	0,39 %
8.	Ingusze	418 996	4,44 %	22.	Turcy	31 040	0,33 %
9.	Lezgini	396 408	4,20 %	23.	Agulowie	29 979	0,32 %
10.	Karaczajowie	211 122	2,39 %	24.	Rutulowie	29 413	0,31 %
11.	Ormianie	190 825	2,02 %	25.	Tatarzy	22 541	0,24 %
12.	Lakowie	166 526	1,77 %	26.	Gruzini	19 696	0,21 %
13.	Azerowie	155 394	1,65 %	27.	Inni	170 391	1,81 %
14.	Tabasaranie	127 941	1,36 %	28.	bez narodowości	63 022	0,67 %

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Всероссийская перепись населения 2010 года. Официальные итоги с расширенными перечнями по национальному составу населения и по регионам*, [Internet:] http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/results2.html (27.02.2014).

Generalnie dane statystyczne dowodzą gwałtownego odpływu ludności rosyjskiej z sześciu kaukaskich republik narodowych (zob. tab. 7.). I chociaż istnieje bardzo wiele uwarunkowań sytuacyjnych, które tłumacza to zjawisko (o nich nieco niżej), to trzeba zwrócić uwagę, że jest to jednocześnie konsekwencja głębszego procesu demograficznego, zapoczątkowanego co najmniej pół wieku temu.

Tabela 7. Udział Rosjan w populacji republik północnokaukaskich w latach 1979-2010 (%).

Republika	1959	1970	1979	1989	2002	2010
Karaczajo-Czerkiesja	52	47	45	42	34	32
Kabardyno-Balkaria	39	37	35	32	25	23
Północna Osetia-Alania	39	37	34	30	23	21
Dagestan	20	15	12	9,2	4,7	3,6
Czeczenia	49	34	29	25	3,7	1,9
Inguszetia				13	1,2	0,8

Źródło: А. Дзadzиев, *Русское население республик Северного Кавказа: современные миграционные установки*, „Россия и Мусульманский Мир”, 1/2009, s. 55-56. Dane z 2010 r. za: Информационные материалы об окончательных итогах Всероссийской переписи населения 2010 года, [Internet:] http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/per-itog/tab7.xls (27.02.2014).

Analiza struktury etnicznej ludności Kaukazu Północnego pozwala wydzielić dwa okresy jego ewolucji. Pierwszy – to okres sławizacji (zasadniczo: rusyfikacji), obejmujący czasy przedrewolucyjne, a także większą część epoki sowieckiej: od rewolucji 1917 r. do początku lat 60. XX w. Okres drugi to czas „derusyfikacji”, który został zapoczątkowany demograficznym „wybuchem” wśród kaukaskich grup etnicznych w latach 60. XX w. i trwa po dziś dzień³⁶.

W pierwszym okresie, jeszcze w czasach imperium rosyjskiego, Moskwa dokonała kolonizacji Północnego Kaukazu. Po podboju wojskowym podstawowym

³⁶ В. Белозеров, *Трансформация этнодемографических и миграционных процессов на Северном Кавказе*, „Россия и Мусульманский Мир”, 10/2010, s. 55-56.

elementem nowych porządków było aktywne zasiedlanie tego obszaru przez ludność słowiańską (ale także np. Niemców, Ormian, Greków). Napływ Słowian odbywał się równoległe do odpływu ludności autochtonicznej, która w wyniku wojny kaukaskiej i prześladowań po jej zakończeniu emigrowała poza Rosję (głównie do Turcji). Region uległ wówczas intensywnej rusyfikacji. Co ciekawe, ludność słowiańska zyskała przewagę nie tylko dzięki stałemu napływowi migrantów i ucieczce „górali”, ale również dzięki lepszym wskaźnikom reprodukcji ludności. Z kolei kaukaskie grupy etniczne znalazły się wówczas na skraju demograficznej katastrofy³⁷.

Powstała w ten sposób struktura etnodemograficzna przetrwała bardzo długo. Mimo prześladowań, jakie spadły na ludność słowiańską ze strony państwa sowieckiego (*razkazacziwanije*, kolektywizacja), Rosjanie pozostawali w demograficznej „ofensywie” i zasiedlali coraz więcej obszarów aż do lat 60. XX wieku. Kardynalna zmiana miała miejsce w latach 60. i 70. XX wieku. Nastąpiło wówczas przejście z „okresu rusyfikacji” do „okresu derusyfikacji”: stosunek ludności słowiańskiej i narodów autochtonicznych zaczął zmieniać się na korzyść tych ostatnich. Zbiegło się wtedy w czasie kilka czynników. Zaostrzeniu uległo położenie ekonomiczno-społeczne regionu (brak miejsc pracy, przeludnienie obszarów wiejskich), zmieniły się kierunki migracji ludności, z czasem pojawiły się też konflikty międzyetniczne. Towarzyszyły temu wyraźnie negatywne wskaźniki demograficzne wśród ludności słowiańskiej: spadek liczb urodzeń i deformacja wiekowej struktury ludności. Tymczasem narody kaukaskie, których naturalny rozwój został zakłócony przez prześladowania i stalinowskie deportacje, właśnie wtedy weszły w okres najdynamiczniejszego wzrostu demograficznego. W efekcie, na przestrzeni stulecia, od drugiej połowy XIX w. do drugiej połowy XX wieku sytuacja demograficzna na Kaukazie Północnym zmieniła się diametralnie. W latach 80. XIX w. równinną część Północnego Kaukazu (zdominowaną przez Słowian) charakteryzował wysoki przyrost naturalny, z kolei w części górskiej, zamieszkałej przez kaukaskie grupy etniczne, występowała tylko prosta zastępowalność pokoleń. Sto lat później, w części górskiej występowała już reprodukcja rozszerzona, natomiast w części równinnej – prosta, a później nawet zawężona. Rusyfikacja Kaukazu osiągnęła więc ok. 1960 r. swoje maksymalne granice i mniej więcej od tego momentu w populacji Północnego Kaukazu stale wzrasta udział narodowości kaukaskich³⁸.

Spadek udziału Rosjan w strukturze etnicznej regionu jest jednak tak duży, iż nie da się go wyjaśnić wyłącznie zmianami naturalnymi (zgony, niski wskaźnik urodzeń). Decydujące znaczenie miała oczywiście migracja. W latach 70. XX w. z republik narodowych wyjechało ok. 90-100 tys. Rosjan, w latach 80. – ok. 110 tys. Proces ten gwałtownie przyspieszył po 1991 roku. Największą falę przemieszczeń wywołał konflikt w Czeczenii (200 tys. ludzi uciekło z Czeczenii i Inguszetii tylko w latach 1991-1993)³⁹. W sumie, według danych pochodzących z

³⁷ Ibidem, s. 56.

³⁸ Ibidem, s. 70.

³⁹ С. Суший, *Русское население в республиках Северного Кавказа в начале XXI в.*, „Россия и Мусульманский Мир”, 7/2011, s. 67-68.

corocznych raportów nt. naturalnego i migracyjnego ruchu ludności, w latach 1989-2002 liczba Rosjan w republikach narodowych Północnego Kaukazu (łącznie z Adygeją) zmniejszyła się o ok. 420 tys. ludzi (z 1360 tys. do 940 tys.), czyli o 31%⁴⁰. W nowym tysiącleciu odpływ ludności słowiańskiej nie był już tak gwałtowny, ale jej udział w populacji regionu uległ dalszemu pomniejszeniu.

Przyczyny migracji Rosjan były na bieżąco badane przez socjologów. W pierwszej dekadzie nowego tysiąclecia, jako podstawowe pobudki wyjazdu z Kaukazu Północnego badani migranci wskazywali:

- brak pracy, szczególnie wśród młodzieży – 34% badanych we wszystkich republikach 2002 r. oraz 41% badanych w 2006 r.;
- nacjonalizm, stosunki międzyetniczne – odpowiednio 23% i 21%;
- sytuacja ekonomiczna (niskie zarobki, niski poziom życia) – 22 i 29%;
- przedłużająca się operacja kontrterrorystyczna w Czeczenii, zagrożenie zamachami terrorystycznymi – 15% i 12%⁴¹.

Naukowcy wymieniają znacznie dłuższą listę przyczyn derusyfikacji Kaukazu Północnego. Zwracają uwagę na zapoczątkowany na przełomie lat 80. i 90. proces suwerenizacji republik, który rozpałił spory międzyetniczne. Dużą rolę odegrały oczywiście przyczyny społeczno-ekonomiczne, a także reemigracja na Północny Kaukaz znacznej liczby przedstawicieli narodów tytularnych. Swoją rolę odegrał brak w poszczególnych republikach programów powstrzymywania odpływu ludności rosyjskiej, a także nieprzychylną działalność niektórych społecznych organizacji narodów górskich. Wskazuje się również na problemy z otrzymaniem wyższego wykształcenia wśród Rosjan, a także jaskrawą dyskryminację w polityce kadrowej instytucji państwowych („etniczacja” wszystkich organów władzy). Całość dopełnia ogólna słabość rosyjskich organizacji społecznych, które nie potrafią bronić swoich interesów oraz brak skutecznej polityki Moskwy w celu obrony interesów ludności słowiańskiej na Kaukazie⁴².

Derusyfikacja Kaukazu Północnego może mieć w perspektywie długoterminowej kolosalne znaczenie dla bezpieczeństwa Rosji, gdyż społeczno-kulturowy odwrót z Rosjan może jeszcze bardziej wzmocnić nastroje separatystyczne w regionie i wywołać sytuację, w której kontrola nad tym obszarem będzie dla Moskwy coraz trudniejsza. Taka perspektywa rozwoju wydarzeń funkcjonuje już zresztą w świadomości zbiorowej Rosjan, którzy w większości aprobująco wyrażają się o możliwości odłączenia się Kaukazu Płn. od Federacji Rosyjskiej. Zdecydowany sprzeciw budzi to jednak w kierownictwie politycznym kraju, które jest skrajnie wyczulone na punkcie integralności terytorialnej federacji⁴³.

Mobilizacja etniczna mieszkańców Kaukazu była szczególnie silna w latach 90. ubiegłego wieku, potem za większe zagrożenie zaczęto uważać radykalny islam⁴⁴, jednak do dziś wiele sporów między poszczególnymi grupami narodowościowymi⁴⁵

⁴⁰ А. Дзадзиев, *Русское население республик Северного Кавказа: современные миграционные установки*, „Россия и Мусульманский Мир”, 1/2009, s. 40.

⁴¹ Ibidem, s. 43.

⁴² Ibidem, passim.

⁴³ W. Górecki, *Rosyjski Kaukaz bez zmian...*, op. cit., s. 66.

⁴⁴ Por. A. Wierzbicki, *Rosja. Etniczność i polityka*, op. Cit s. 174-188.

⁴⁵ Szczegółowo na ten temat zob. *The North Caucasus: The Challenges of Integration...*, op. cit.

stanowi istotny czynnik konfliktogenny w regionie. Analitycy International Crisis Group zwracają uwagę, iż islamistyczne podziemie żeruje na konfliktach międzyetnicznych. Grupy islamistów operują w obszarach, gdzie występują napięcia między grupami etnicznymi starając się jeszcze bardziej zaostrzyć sytuację, i tak np. zamachy terrorystyczne w Północnej Osetii mają na celu rozpalenie konfliktu między Iguszami i Osetyjczykami. Radykalne odezwy kierowane są do grup ludności, które straciły coś wskutek rywalizacji z innymi narodowościami. Islamistyczna retoryka ma na celu „transformację” etnicznych krzywd w nastroje i motywacje o charakterze fundamentalistycznie religijnym oraz skłonić młodzież do przyłączenia się do walki przeciw świeckiemu państwu. Szczególnie podatni na taki wpływ są młodzi ludzie, często sfrustrowani tym, że aktywizacja pod hasłami narodowymi nie pomaga im realizować ich życiowych oczekiwań⁴⁶.

Podsumowanie

Konflikt na Kaukazie Północnym jest w wyraźny sposób warunkowany sytuacją demograficzną regionu. Naturalny ruch ludności i wzrost demograficzny w II połowie XX wieku był istotnym czynnikiem konfliktogennym w czasie wojen i konfliktów doby schyłku ZSRR oraz w latach 90. ubiegłego stulecia. Szczególnie groźny był ten okres w cyklu demograficznym, kiedy miała miejsce druga faza tzw. przejścia demograficznego i niskiej intensywności umieralności towarzyszyła ciągle wysoka intensywność urodzeń. Społeczności Kaukazu Północnego zbliżają się już jednak (z wyjątkami – jak Czeczenia) do zakończenia przejścia demograficznego i wysoki przyrost naturalny będzie odgrywał coraz mniejszą rolę w prowokowaniu konfliktów.

Istotnym problemem są migracje i ich społeczno-ekonomiczne, a także psychologiczne skutki. Przemieszczenia z gór w doliny wywołuje walkę o ziemię i inne zasoby. Na konfliktach tych zyskują siły ekstremistyczne i fundamentalistyczne, które umiejętnie wykorzystują poczucie krzywdy u niektórych grup ludności. Podobne skutki ma migracja ze wsi do miast. Poszerzająca się grupa miejskich migrantów pierwszego pokolenia, która z łatwością otrzymała wyższe wykształcenie, nie potrafi odnaleźć się na rynku pracy, ma zawyżone oczekiwania życiowe oraz zachwiany system wartości. Właśnie ta grupa ludności jest podstawowym „celem” islamistycznego podziemia w poszukiwaniach nowych członków. Jeszcze jedną zbiorowość ludzi decydujących się na wstąpienie w szeregi islamistów stanowią ci, których spotkało niepowodzenie życiowe w „głębi” Rosji i musieli wracać na Kaukaz, gdzie również czekał ich brak perspektyw.

Niepokojącym zjawiskiem z punktu widzenia interesów Moskwy jest zmiana struktury etnicznej Kaukazu Północnego. Świadczy ona o cywilizacyjno-kulturowym odwróceniu Rosji z tego obszaru oraz utrudnia bieżącą kontrolę sytuacji w regionie.

Pracę nad artykułem zakończono w lutym 2014 r.

⁴⁶ Ibidem, s. 2.

Bibliografia

1. Ciesielski S., *Rosja – Czeczenia. Dwa stulecia konfliktu*, Wrocław 2003.
2. Górecki W., *Rosyjski Kaukaz bez zmian. Lokalna wojna na przedpolach olimpiady*, Prace OSW, Warszawa 2014.
3. Jarzyńska K., *Zamieszki na tle etnicznym w Moskwie*, Analizy OSW, 2013.
4. Koryś P., Okólski M., *Czas globalnych migracji*, OBM [Ośrodek Badań nad Migracjami] Working Papers, 55/2004.
5. Okólski M., *Demografia zmiany społecznej*, Warszawa 2004.
6. Smalec Ł., *Konflikty zbrojne. Źródła, przyczyny, cele, preteksty*, Centrum Inicjatyw Międzynarodowych, [Internet:] <http://centruminicjatyw.org/pl/node/117> (27.02.2014).
7. *The North Caucasus: The Challenges Of Integration (I), Ethnicity And Conflict*, Europe Report N°220 – 19 October 2012.
8. Wierzbicki A., *Rosja. Etniczność i polityka*, Warszawa 2011.
9. Ząbek M., *Migracje na Kaukazie Północnym i Południowym*, [w:] *Dylematy kaukaskie*, pod red. M. Ząbka, Warszawa 2010, s. 147-148.
10. Арутюнов М.Г., *Отдаленные последствия принудительных миграций на примере народов Северного Кавказа*, [Internet:] http://migrocenter.ru/publ/konfer/kavkaz/m_kavkaz03.php (27.02.2014).
11. Белозеров В., *Трансформация этнодемографических и миграционных процессов на Северном Кавказе*, „Россия и Мусульманский Мир”, 10/2010.
12. Дзадзиев А., *Русское население республик Северного Кавказа: современные миграционные установки*, „Россия и Мусульманский Мир”, 1/2009.
13. *К 2014 году в КБР завершится инвентаризация земель отгонного животноводства*, Strona internetowa Prezydenta Republiki Kabardyno-Bałkarskiej, [Internet:] <http://www.president-kbr.ru/en/kbr/news/agriculture/8469--2014-.html> (27.02.2014).
14. Кадиев Р., *Земли отгонного животноводства: как их использовать? (Как в Дагестане нарушается Земельный кодекс РФ)*, "Ёлдаш/Времена", 07-10-2011, [Internet:] <http://kumukia.ru/article-66.html> (27.02.2014).
15. Передерий С., Мозговой А., *Этническая миграция на Северном Кавказе: угрозы российской государственности*, „Россия и Мусульманский Мир”, 2/2010.
16. Стародубровская И. и др., *Северный Кавказ, Модернизационный вызов*, Москва 2011.
17. Стародубровская И., Соколов Д., *Истоки конфликтов на Северном Кавказе*, Москва 2013.
18. Суций С., *Русское население в республиках Северного Кавказа в начале XXI в.*, „Россия и Мусульманский Мир”, 7/2011.
19. Эдиев Д., *Демографические потери депортированных народов СССР*, Ставрополь 2003, [dostęp online:]

20. <http://www.polit.ru/article/2004/02/27/demoscope147/> (14.01.2014).

SUMMARY

Demographic Causes of the Conflict in the North Caucasus

The article analyzes the demographic causes of the conflict in the North Caucasus. In particular, phenomena such as natural movement of the population (births, deaths) and migrations. The demographic growth in the second half of the 20th century was a key conflictogenic factor in the time of wars and conflicts at the declining stage of the USSR in the 90's. Especially dangerous was the second stage of the demographic transition, when low death rate was accompanied by continuous high birth rate. The people of the North Caucasus, however, have almost reached (with certain exceptions such as Chechenya) the end of the demographic transition and so, the high population growth is going to play a lesser role in stirring up the conflicts. The main problem are migrations and their socioeconomic as well as psychological effects. The problem applies to movements from the mountains to the valleys, from the villages to the cities and from the Caucasus to the inland Russia. The migrants, who often meet failures in their lives and suffer from certain imbalance of their value system, become a basic "target" for islamic underground when recruiting new members.

Key words: North Caucasus, demography, Russian Federation.